

ТЭВШИЙН БИЧЭЭСИЙГ ДАХИН НЯГТЛАХ НЬ

Ц.БАТТУЛГА

МУИС, Монгол хэл, соёлын сургууль, Түрэг судлалын тэнхим
ts_battulga@yahoo.com

Түлхүүр үг: Монголын руни, Тэвшийн бичээс

ӨГҮҮЛЛИЙН ТОВЧ: ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн олдворын сан хөмрөгт хадгалагдаж байгаа Тэвшийн бичээсийг дахин нягтлан судалсан болно. Эл бичээсийн хоёрдугаар мөр өмнөх эрдэмтдийн судалгаанд төдий л бүрэн хэмжээгээр тусгагдаагүй байдаг тул судалгааны эргэлтэд оруулахыг хичээлээ.

Судалгааны ном зохиолд "Тэвшийн түрэг бичээс" гэж нэрлэгдсэн, багахан чулуун дээрхи бичээсийг анх 1949 онд Оросын эрдэмтэн А.Н.Окладниковын удирдсан хээрийн шинжилгээний анги олж илрүүлжээ. Б.Ринчен академич 1968 онд бүтээлдээ гэрэл зургийг нь хэвлүүлснээр (Rintchen, 1968) эл бичээсийн талаархи анхны бодит мэдээ шинжлэх ухааны эргэлтэд орсон байна. Археологич Н.Сэр-Оджав уг бичигт чулууг Улаанбаатар хотод авчирсан бөгөөд эдүгээ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн олдворын сан хөмрөгт хадгалагдаж байгаа билээ.

Н.Сэр-Оджав гуай Тэвшийн бичээсийн анх байсан газрынх нь тухай "Өвөрхангай аймгийн Богд (хуучнаар Ховд) сумын төвөөс 20 орчим км-ын зайд орших Тэвш гэдэг баруун зүүн тийш хөндөлдсөн хавтгай нурууны өвөрт байсан" (Сэр-Оджав, 1977) гэж тэмдэглэжээ. Тэвшийн бичээс хэмээн нэрлэгдсэн энэ дурсгал нь хоёр мөр бичээс, нэг тамганаас бүрдэх ба 54 х 42 см хэмжээтэй бор хүрэн өнгөтэй чулуунаа сийлэгджээ.

Уг бичээсийн нэгдүгээр мөр 32 см, хоёрдугаар мөр 14 см орчим урт, тамганы өндөр 16 см, өргөн нь 16,5 см юм. Нэгдүгээр мөр бичээс 23, хоёрдугаар мөр бичээс 10 үсэг тэмдэгтээс бүрдэж байна. Хадны зурагт нийтлэг тохиолдох хонхойлгон цохиж цоолборлох аргаар зурсан, хүний зураг байх бөгөөд 13,5 см өндөр, 7 см өргөн юм.

Тэвшийн бичээс олон жилийн турш ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн, эдүгээ Археологийн хүрээлэнгийн олдворын сан хөмрөгт хадгалагдаж байгаа хэдий ч төдий л сайн судлагдаагүй нь зураасан бичигтэй, үсэг тэмдэгт бүдгэрч

харагдахуйяа бэрх болсон, хэмжээний хувьд бага зэргээс шалтгаалсан бололтой.

Анх түрэг судлаач В.М.Наделяев 1974 онд уул бичээсийн зөвхөн эхний мөрийг “Тугчы бургучы Ягыз-чурын тамга” гэж уншаад орос орчуулгын хамт хэвлүүлжээ. Тэрбээр уг чулуунаа бүхүй тамгыг Ягызчурын овгийн тамга гэж үзсэн байна (Наделяев, 1974).

Хоёрдугаар мөрийн бичээс маш нарийхан сийлэгдсэнээс гадна олон жилийн нар салхинд идэгдэн ихэд бүдгэрсэн тул тодруулах, томруулах багажийн тусламжтайгаар үзэж уншихаас өөр аргагүй юм. Тийм ч учраас энэ мөрийг тэр бүр судалсангүй, орхигдуулсаар иржээ.

С.Харжаубай 1979 онд уул дурсгалыг дахин судлан нийтлүүлэхдээ хоёрдугаар мөрийн бичээсийг анх удаа галиглан орчуулсан байна (Харжаубай, 1979). Гэхдээ нэгдүгээр мөрийн зарим нэгэн үсэг тэмдэгтийг буруу ташаа буулгасан, хоёрдугаар мөрийн зарим үсэг тэмдэгтийг орхисон зэргээс үүдэн уншлага, орчуулга ташаа мадагтай болсон ажээ.

Тэрбээр бичээсийг

1. Туүсїтм угауасї Үауїз- сїг туу өтї

2. туүсї бу... гэж үгчлэн галиглаад монгол хэлнээ

1. хэнгэрэгч минь, уриач /дуудагч/ Ягыз-чур хэнгэргээ дуугарган /хангинуулан/....

2. Хэнгэрэгч энэ... хэмээн орчуулсан аж.

С.Харжаубайн судалгаанаас үзвэл бичээсийн нэгдүгээр мөрийн туүсї хэмээх үгнээ “m” нэмж бургауасї гэх үгийг угауасї гэж уншсан байна. Түүнчлэн туугауї хэмээхийг туу өтї гэж илтэд ташаа буулгажээ (Харжаубай, 1979).

Дурсгалын эх бичээсийг үзэхэд цагаан өнгийн бэх(?) -ээр “ї” үсгийг “ү” үсэг тэмдэгттэй хамтатган нийлүүлж зураад “ü” болгосон нь илэрхий байх юм.

Л.Болд доктор 1990 онд хэвлүүлсэн бүтээлдээ С.Харжаубайн судалгааг дурдаад В.М.Наделяевын уншлагыг монгол хэлнээ орчуулан нийтлүүлсэн бөгөөд (Болд, 1990) “Орхон бичгийн дурсгалууд II” бүтээлдээ мөн судалгааны галигийг хэвээр нь авч монгол хэлнээ орчуулсан авч хоёрдугаар мөрийн талаар юу ч дурдсангүй ажээ (Болд, 2000).

Л.Болд гуай бичээсийг “туүсї бургиасї уауїз сїг туугауї” гэж галиглан “тугч, бүрээч Ягыз-чур (хаан)-ы тамга” хэмээн монгол хэлнээ орчуулжээ.

Енисейн дурсгал, тухайлбал Уюк-Арханы нэгдүгээр бичээсэд "ar atim yaš aq bäš hün" (Малов, 1952) гэх зэргээр тохиолдоно.

Эдгээр жишээ баримт үсэг тэмдэгтийг нэг үг буюу "baš-толгой" хэмээн унших бүрэн үндэстэйг харуулна.

Ягыз чур цолт нэгэн туг барьж бүрээ үлээдэг албатай байснаас "тугч, бүрээч" гэж олноо алдаршсан байж болох юм. Чур цол нь түүний эрэлхэг, зоригтой, баатар нэгэн болохыг давхар гэрчилж байна.

Үгийн толь

 түгч - түгч ; тугч

 бүрээч - бүрээч

 Ягыз (хүний нэр)

 чур - чур /цол/

 дохио - dokiy-a, temdeg, тамга-а; Дохио, тэмдэг, тамга

i- хамаатуулах нөхцөл

 энэ - ene, энэ

 1. toluγai, terigün, түргүүн; 2. eki, terigülen;

1.Толгой, тэргүүн, түрүү; 2. эхлэн, түрүүлэн

 esid | ti |

esid - sonus

e.- ti- sonus [-qaluγ-a] сонсго [лоо]

НОМ ЗҮЙ

Баттулга Ц. 2005, Ханангийн бууцны бичээс, *Studia Archaeologica*, Tom XII, fasc.3, Улаанбаатар, тал.82-86.

Болд Л. 1990, БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс. Улаанбаатар, тал.110-112.

Болд Л. 2000, Орхон бичгийн дурсгал II. Улаанбаатар, тал.237-241.

ДТС. 1969, Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, стр.584.

Малов С.Е. 1952, Енисейская письменность тюрков. Москва-Ленинград, стр. 13.

Наделяев М.Н. 1974, Древнетюркская надпись из Ховд сомона МНР, Бронзовой и железный век Сибири. Ленинград, стр.136-150.

Сэр-Оджав Н. 1977, Монголын эртний түүх. Улаанбаатар, тал.141.

Харжаубай С. 1979, Эртний гурван бичээс, -*Studia Archaeologica*. Tom.VII, Fasc.10-18. Улаанбаатар, тал.32-35.

Шинэхүү М. 1972, Даривын эртний түрэг бичээс, Монголын эртний түүх-соёлын зарим асуудал. Том.V, Fasc.10, Улаанбаатар, тал.141.

᠑᠙᠙8, *Mongᠣᠯ ᠤᠭᠡᠰ-ᠦᠨ ᠢᠵᠠᠶᠤᠨ ᠲᠣᠯᠢ ᠵᠢᠩ ᠵᠢᠶ᠋ᠠᠭᠤ*. 819 dᠦᠭᠡᠷ ᠲᠠᠯ-ᠠ.

Rintchen, 1968, Les dessings pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie, -*Corpus Scriptorum Mongolorum*, Tom. XVI, fasc. I, Oulanbator.

